

ДЕВІАЦІЯ ТА НОРМА В ЖИТТІ ВЧИТЕЛЯ НАПЕРЕДОДНІ “ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ” (на прикладі зі звільненням з роботи)

У статті на конкретних прикладах аналізуються зміни норм поведінки шкільних вчителів радянської України у добу “великого перелому” (1929–1932).

Ключові слова: повсякдення, шкільні вчителі, казус, звільнення з роботи, релігійність, радянська Україна, норма, девіація.

Повсякденне життя радянського вчителя від самого початку існування радянської влади перебувало під пильним контролем більшовицьких ідеологів. Вимоги до вчителя були набагато більші, аніж до пересічних громадян, бо він мав стати провідником комуністичного впливу на широкі маси. Однак влада мусила враховувати суспільні уявлення і настрої самого вчительства, тому не намагалася отримати “все й відразу”. Вимоги змінювалися по мірі вживання в суспільство нової ідеології. Тому далеко не всі освітяни, світоглядні позиції яких спочатку відповідали необхідним ідеологічним критеріям, змогли залишитися “своїми” для влади в наступні роки. Звільнення вчителя з роботи, якщо воно не пов’язане з відсутністю фахових знань у конкретного педагога, найкраще проливає світло на суть змінених вимог влади до повсякденного життя та позапрофесійної діяльності вчителя і демонструє неприйнятні для неї риси поведінки педагога в той чи інший період. Один з таких випадків (казусів) став предметом дослідження у цій статті.

Російський історик Юрій Безсмертний, один зі “стовпів” сучасної методології історичної науки в Росії, в середині 1990-х рр. підкреслював важливу роль випадку (казусу) в дослідженні минулого. Визначаючи типи казусів, він зазначав: “Вибір кожною особою конкретної лінії своєї поведінки міг породжувати казуси різного типу. В одних “випадках” люди усвідомлено (чи неусвідомлено) діяли у згоді із прийнятими в цьому суспільному середовищі правилами, орієнтуючись на масові уявлення про обов’язкове та заборонене. Вчинки таких людей — це казуси, які втілюють пануючі в суспільстві стереотипи. Зустрічалися, однак, особи, для яких така конформ-

на поведінка чомусь виявлялася неможливою. Одні з них насмілювалися *зневажати звичаями, порушувати закони* (виділено мною. — Авт.); інші, навпаки, намагалися реалізувати в повсякденному житті те, що вважалося недосяжним ідеалом”¹. При цьому дослідник зазначав, що саме випадки другого типу є більш цікавими.

Поділ казусів на типовий та нонконформістський, який запропонував Ю. Безсмертний, не можна назвати універсальним. Він є зручним інструментарієм історика лише при дослідженні сталого суспільства, а міжвоєнний період таким не був. Автор статті у характеристиці другого типу казусів недарма виділив слова про “*зневажання звичаями і порушення закону*”: у добу змін, а таким був весь період 1920–1930-х років, “звичаї” та “закони” досить часто суперечили одне одному. Більше того, перед конкретною особою при виборі своєї моделі поведінки поставало завдання вибору між існуючими в суспільстві уявленнями (“звичаєм”) та нав’язуваними владою нормами (“законом”). Відтак особа могла діяти у згоді з усталеними у суспільстві нормами, але реально бути нонконформістом, оскільки ці “норми” цілеспрямовано нищила влада. Могло бути і навпаки. Окрім цього, існувало чимало проміжних варіантів поведінки залежно від конкретної ситуації. За таких обставин досить непросто знайти межу між “нормою” і “девіацією”, якщо під терміном “девіація” розуміти “соціальну поведінку, що відхиляється від тієї, що вважається нормальною чи соціально прийнятною у суспільстві або в соціальному контексті”². Тим більше що частіше за все не існувало прямої норми закону про визнання тих чи інших поглядів людини протизаконними.

У даній статті автор аналізує приклад із звільненням з роботи у березні 1929 р. вчительки Херсонської трудової школи № 8 Людмили Григорівни Щур. До уваги взяті причини звільнення вчительки, їх виклад у вустах тих, хто ухвалював рішення, та реакція на це самої вчительки. Така буденна і часто повторювана подія (звільнення з роботи) зацікавила автора не лише як віддзеркалення частини повсякдення вчителя, а насамперед як можливість аналізу змін усталених уявлень про те, яким має бути вчитель, які відбувалися під безпосереднім тиском влади.

Автор поставив собі за мету на конкретно-прикладі виявити ті риси, які віддзеркалюють особливості періоду напередодні доби “великого перелому” та з’ясувати межі “девіації” та “норми” у поведінці вчителя у той час. Іншими словами, йдеться про пошук того, що не могло бути раніше чи статися пізніше, і що саме по собі характеризує ту перехідну епоху, у якій перебувало суспільство наприкінці 1920-х рр. Для досягнення мети слід виконати ряд дослідницьких завдань: викласти суть справи, продемонструвати унікальність часового проміжку, протягом якого вказані у справі причини звільнення вчителя могли існувати, з’ясувати, що у поведінці звільненої вчительки було нормою, а що — девіацією.

Суть справи коротко охарактеризувала сама постраждала у зверненні до керівництва спілки робітників освіти України (ВУК Робос), датованому 1 червня 1929 р.: “1 березня 1929 року мене зняли з посади вчителя 8-ї трудшколи міста Херсона, пред’явлені мені звинувачення стосувалися: 1) пасивності в справі антирелігійного виховання; 2) ворожого ставлення до піонерорганізації; 3) неузгодженості в роботі з питання статевого виховання; 4) неправильного висвітлення питання про класову боротьбу”³.

У висновках комісії, яка займалася “справою розслідування поведінки й роботи вчительки Щур в 8-й трудшколі” властиві їй недоліки були більш деталізовані. По-перше — це те, що названий педагог “не вирізнялася активністю” у політичних питаннях. Другим її недоліком, на якому ми ще зупинимося пізніше, було назване таке: “2. Вчителька Щур двоїться в релігії. До церкви перестала ходити лише останній рік, в квартирі, навіть в її кімнаті, висять ікони і це, звичайно, негативно впливає на учнів, які ходять до неї додому. Ніякої антирелігійної роботи як педагог-

мовіст, ані як керівник групи вчителька Щур не проводила. Напередодні релігійних свят закликала учнів приходити до школи, мотивуючи тим, що коли діти не прийдуть до школи, то у неї будуть неприємності і що школа не визнає ніяких пропусків крім за причиною хвороби. При розмовах з учнями з приводу віри в Бога, каже: “а звідки ви знаєте чи вірю я в бога чи ні”. В літературних творах обходить обговорення моментів зв’язаних з релігією”⁴.

Третій недолік стосувався статевого виховання (зауважмо, що Щур була класною керівницею в 7-б класі): “3. Провела анонімне анкетне опитування в питаннях полового виховання (без дозволу). Вчителька Щур вставила в цю анкету (яку вона розробляла разом з учнями) низку питань абсолютно невитриманих, внаслідок чого є відповіді грубого характеру і навіть такі, які не відповідають дійсності і є лише плодом подразненої питанням дитячої фантазії. Підсумовуючий матеріал по анкетах було оголошено на батьківських зборах (без відому адміністрації) і викликало справедливе обурення батьків. На прохання батьків видалити з зали дітей, вчителька Щур відповіла: “Зачем их удалят, я ведь с ними разрабатывала эти вопросы, надо здраво смотреть на вещи, ближе к жизни”. Групі учнів з 5 чоловік вона пояснювала процес полового життя. Всі ці факти разом із заявою вчительки Щур, що питанням полового виховання дітей вона займається декілька років, свідчить про цілком неправильний підхід до дітей і що неправильно скерована робота сприяла половій розпусті”⁵. Тут варто підкреслити такі деталі: 7 клас (чи група, як тоді називали) був випускним у школі. По-друге, “половим вихованням” вчителька займалася вже не перший рік і раніше, судячи з контексту звинувачень, ні адміністрація, ні профспілка це не вважали недоліком.

По-четверте, у класі, яким керувала Щур, було п’ять піонерів, серед яких вчителька ніякої роботи не проводила, як нічого не робила і “для втягнення до організації Юних піонерів” інших школярів. П’ятим недоліком названо її заяву про те, що “вона проти кровопролиття, всякої війни, історію ж класової боротьби визнає за насильство”. Шостим і останнім недоліком було те, що Щур “переводила роботу самотійно, не рахуючись із зауваженнями і постановами педколективу і адміністрації школи”⁶.

Бачимо, що недоліків було визначено чимало. Їх перелік цікавий сам по собі і характерний саме для того часу. Дійство відбувалося в міській школі, і звинувачення вчительки з боку адміністрації та профспілок в занадто вільних розмовах на тему статевих відносин свідчить про відмову від спроб прискороженого наступу нового побуту періоду перших після-революційних років, коли такі розмови не вважалися чимось забороненим. Більше того, від частини “революційних змін” в побуті більшовики взагалі відмовилися. З другої половини 1920-х рр. почався період “змирщення” більшовицької доктрини та відмови від радикального здійснення останньої, за словами А. Луначарського, мети революції — “переведення на світлі розумні рейки того, що називається приватним життям”⁷.

Про те, що це ще не 1930-ті, але вже й не початок 1920-х, свідчить, з одного боку, наявність 5 піонерів в класі, а з другого — визнання недоліком нейтрального ставлення до їх діяльності. І ще одна обставина, яка чітко характеризує обмеженість часового простору справи вчительки Щур, наведена у її зверненні до ВУК Робос. Свого листа вона написала з Москви, а до РСФРР, за її словами, вона виїхала тому, що “моя спеціальність (російська мова) не дає мені можливості залишитися в Україні”⁸. Саме наприкінці 1920-х — до поч. 1933 р. процес українізації освіти справді мав значне поширення в Україні, в тому числі в містах.

Зауважень висловлено чимало, і вони яскраво ілюструють вимоги влади до образу вчителя. Але лише один із названих недоліків фігурував в якості причини звільнення. У протоколі засідання комісії з її справи зазначалося: “Вчителька Щур є антирадянський вчитель — вона відмовляється проводити антирелігійне виховання, ссилаючись на свою релігійність”⁹. Сам факт її звільнення за пасивну релігійність був би нетиповим для початку 1920-х років і неможливим для 1930-х — на той час за таким звинуваченням її не просто звільнили б, а й заарештували б.

У другій половині 1920-х років боротьба з релігією в суспільстві посилилася. Вчителі, за задумом влади, мали бути у ній передовиками. Однак запропоновані владою форми і методи боротьби викликали сумніви у значній частині педагогів. Так, на окружних з’їздах робітників освіти, які відбулися наприкінці 1928 р., ставилося чимало гострих питань з

релігійної тематики. Наведемо деякі з них: “В який спосіб мають перевірятися дані про ідеологічну невтриманість вчителя і його релігійність? Чи для цього досить лише наклепа завідуючого, який сам в цих відношеннях має великі хиби, як оце ми спостерігаємо?” “Як відноситись до тих навчателів, жінки й діти яких виконують всі релігійні обряди. Чи не підриває це слів навчателів за релігію. Чи може це бути поводом для звільнення?” “Яким шляхом перевиховати освітянина з релігійними запевненнями або нерадянським ухилом?”¹⁰

Найбільш відвертим і “нерадянським” можна назвати питання, задане російською мовою: “Чем вы гарантированы с идеологической стороны, что учитель, который на каждом шагу кричит о своем атеизме и материализме искренен. Ведь в его мозг вы проникнуть не можете и он вам лжет, а сам думает совершенно иное. Выходит, что “на Шипке все спокойно”, а тот, кто был более искренен и выяснил свою физиономию, тот сразу сделался парией и его беспощадно сразу покарали. Выйдет так, что лжец лучше будет себя чувствовать, чем правдивые люди. Выходит так, что знаменитый Менделеев был бы беспощадно изгнан со службы за свою религиозность, несмотря на то, что религиозность не мешала ему быть профессором и делать великие открытия в области химии”¹¹.

Та у владі добре розуміли, що ніхто не може досягнути неосяжного: за короткий час переробити свідомість усіх освітян було неможливо, а от для контролю та корекції їх зовнішньої поведінки сил вистачало. Тому влада погодилася з існуванням, як було зазначено в попередньому питанні, “неискренности” серед вчителства. Врешті, вплив вчителя на учнівські маси насамперед йшов від Слова, а не його думок. Для недопущення в середовищі освітян виявів нейтрального або примирливого ставлення до релігії у влади буди важелі. Спочатку найсуворішим з них було звільнення з роботи.

В радянській пропаганді наприкінці 1920-х рр. термін “релігійний” став синонімом тавра “антирадянський”. В одній з методичок початку 1929 р., яка була надіслана вчителям на місця і освячувалася авторитетом “професора Третякова”, зазначалося: “Що таке селянська віра в Бога? Це почуття безсилості селянства перед силами природи та почуття безсилля перед експлуататорами. Підставою для

такого почуття є темнота та нецтво, роздріб господарства. Як ідеологія попереднього часу, релігія залишається та перешкоджає поліпшенню господарства, покращенню селянського побуту. Боротьба з релігією повинна була пов'язана з пропагандою соціалістичного будівництва, з пропагандою культурної революції, колективізації та кооперації”¹². Таким чином, релігійність фактично визнавалася перешкодою на шляху до покращення життя та ворожим щодо соціалізму явищем.

Влітку 1929 року в Україні освітян зобов'язали проводити культпоходи. Одним із основних завдань таких заходів, які здійснювалися на усій території УСРР за єдиним стратегічним планом, була антирелігійна робота. Так, наприклад, освітяни Могилівської округи у плані здійснення культпоходу у галузі “походу на релігію” вирішили “остаточно закріпити досягнення минулого в справі перенесення днів відпочинку на інші дні тижня, а також провести ці заходи в усіх освітніх установах округи, де ще не проведено цього. Рівно ж ще на початку академічного року визначити наперед усі ті святкові релігійні свята, на які передбачається шкільна навчальна робота, та визначити замість них інші дні на відпочинок / це стосується таких днів, як 25–26 грудня та днів великоддя і ін.”. Окрім цього, було заплановано створити товариства “Безвірник” в усіх школах округи, а там, де вони вже існували — потроїти кількість їх членів.

Антирелігійну роботу планували організувати “борючись з релігією не лише тільки як з певним світоглядом та почуттям, але як з повним суспільно-громадським фактором — шкідливим і гальмуючим соціалістичне будівництво”. Окрім того, “у випадках готування будь-яких заходів релігійних до масових дій (молебні, вод освячення, “громадські обіди”, “добродійства”, “на бідних”, “поминки”, “у зелені свята” та ін.) треба силами учасників освітніх закладів та силами безвірницьких товариських гуртків організувати напередодні і в сам день: карнавали, демонстрації, інсценіровки, вечори і т. ін. Слід окремі моменти виносити в масу у формі плакатів, карикатур та особливо висвітлювати через часопис та в доповідях та розмовах”¹³. Саме освітяни планували розпочати кампанію, яка отримала своє практичне втілення наприкінці 1929 — початку 1930 року: “силами осередків безвірників активізувати роботу щодо передачі бу-

динків релігійних культур під культосвітні установи”¹⁴.

Зрозуміло, що після такого прискореного наступу на релігію у жодного вчителя, який не висловлював бажання боротися проти релігії (це в першу чергу стосувалося міст, де не було дефіциту у вчителях), не залишалось шансів залишитися на роботі. Тобто з огляду на час, це звільнення цілковито можна назвати нормою, хоча в тих правилах поведінки, які існували до встановлення радянської влади та після її зникнення, девіацією скоріше вважалося здійснення активної антирелігійної роботи. Не протестувала проти факту свого звільнення і сама Людмила Щур, яка, як зазначалося у висновках комісії, визнала, “що їй не можна доручити виховання дитини з матеріалістичним світоглядом”¹⁵. Суть же її звернення до ВУК Робос полягала в запереченні звинувачення в антисемітизмі, яке впливало з таких слів представника шкільної адміністрації Синаренка: “тов. Щур не переводить по завданням програму інтернаціонального виховання і сама неоднаково ставиться до дітей росіян і євреїв”¹⁶. Однак ці слова не віднайшли жодного відображення в резолюції про звільнення. Більше того, такий закид фактично спростував представник профспілки Хмельницький. Тому відповідь ВУК Робос на звернення Щур була цілком логічною: там заявили, що в “постанові РКК не вказано, що причиною Вашого звільнення є звинувачення в антисемітизмі”, а відтак у перегляді справи було відмовлено¹⁷.

Вчительку Щур було звільнено і питання про її поновлення на роботі навіть не розглядалося як таке. Тобто її віра в Бога визнавалася безумовною девіацією для вчителя, який мав слугувати прикладом будівника нового суспільства як на роботі, так і вдома. Разом з цим практика того часу свідчить, що влада далеко не завжди була суворою по відношенню навіть до безумовно девіантних проявів поведінки вчителя, якщо його провина мала інший характер. Педагогу пробачалося навіть побиття дітей, пиятику та хуліганство, як це було з завідувачим Олексіївською школою Новоукраїнського району Зінов'євської округи¹⁸. Там вчителя спочатку засудили на 5 років позбавлення волі, а потім, взявши до уваги, що “клясово витримана робота Услістого в складі Президії КНС: збільшення членів КНС (з 13 до 195), розподіл посівматеріалу, відмовлення від видачі посівматеріалу заможним, позбав-

лення окремих осіб права голосу, класовий підход при комплектуванні школи, самообкладання на опалення по класовому принципу — все це сприяло, що біднота вважала Услистого своїм ватажком, а заможня частина його розцінювала, як найбільш небезпечного свого ворога”¹⁹ — звільнили з-під арешту, дозволили й надалі вчителювати та обмежились “громадським осудженням”²⁰. При цьому на спільному засіданні представників Олексіївської сільради та спілки Робос було визнано, що “діти Мішуровського та Пімонова (яких Услистий бив. — Авт.) ведуть себе в школі як дефективні”²¹. Такій кардинальній зміні вироку сприяв початок “великого перелому” — засудили вчителя навесні 1929 р., перегляд справи почали у вересні того ж року, а остаточно виправдали — на початку березня 1930 р. Адже в головних для влади питаннях — ідеологічній роботі, пропаганді, агітації, в тому числі й антирелігійній, цей вчитель був на висоті, а такі кадри були занадто цінними, щоб просто так ними розкидатися, навіть якщо вони й били своїх учнів.

В іншому випадку той факт, що педагог “брав активну участь в громадських органах і з роботою справлявся. Сільрада вихваляла його як надзвичайно гарного чоловіка”²² став на заваді своєчасному викриттю та припиненню педофіліства у єврейській трудовій школі, де цей вчитель працював. Цілих три роки продовжувалися ці злочинні дії, але будь-які виявлення незадоволення не розглядалися доти, доки гвалтівника не викрила нова піонервожата: до неї закидів у тому, що вона “представниця куркулів”, не могло бути, і за розслідування справи взялися всерйоз. В кінцевому результаті громадська активність таки не допомогла злочинцю, хоча на певному етапі загальмувала слідство. Було цілком доведено, що цей вчитель (назвемо його “вчитель N”) “останніх три роки у громаді, де був вихователем, систематично проводив полову розпусту серед дітей та насилування учениці. Лікарська комісія та слідство виявили пошкоджених у половому відношенні 21 учениці в вище зазначеному вікові”²³ (9–12 років. — Авт.). То ж його було знято з роботи і засуд-

жено. Однак бачимо, що саме активна громадська робота та усебічна підтримка “вчителем N” усіх дій радянської влади завадила своєчасному розкриттю цього злочину, тоді як в іншому випадку пасивність в агітаційно-пропагандистській роботі ставала приводом для звільнення з роботи.

Підкреслимо, що причиною звільнення вчительки Щур стала її віра в Бога, якої вона не змогла публічно зректися, а самого Бога — зганьбити своїми вустами. При цьому Щур не намагалася свої погляди комусь прищепити — на релігійну агітацію немає навіть натяку. Однак навіть нейтральність освітян не могла задовольнити роботодавців. Напередодні “великого перелому” влада не могла дозволити жодних пом’якшуючих обставин у боротьбі з конкурентом за світогляд широких мас — релігією. Особлива роль у цій боротьбі була призначена вчителю, оскільки саме його діяльність була одним із основних факторів, які впливали на формування світобачення підростаючого покоління. Відтак таким як Щур не було місця в радянській школі. Ряд обставин звільнення вчительки, які обмежують нижні та верхні часові проміжки цієї справи, навіть у випадку відсутності точної дати цієї події могли б засвідчити її приблизний час — напередодні “великого перелому”.

Підсумовуючи викладене, слід визнати, що як причина звільнення, так і реакція на це самої вчительки були типовими, тобто “нормальними” у тогочасних умовах. “Ненормальним” виглядав факт визнання вчителькою своєї релігійності, внаслідок чого вона й позбулася права на професію. Однак таке визначення “нормальності” стосувалося лише позиції влади, внаслідок політики якої віра в Бога виглядала девіацією в новобудованому радянському суспільстві. Якщо взяти до уваги дорадянський та післярадянський періоди історії України, проаналізувати приклади інших країн, то сам такий наступ на релігію буде виглядати як девіація. Тобто під таким кутом зору девіантною (відступом від магістрального шляху розвитку суспільства) можна назвати саму радянську владу.

Джерела та література

1 *Бессмертный Ю.Л.* Что такое казус? // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1996. — М., 1997. — С. 8.

2 Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К.; Ірпінь, 2004. — С. 211.

- 3 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 78.
- 4 Там само. — Арк. 79.
- 5 Там само.
- 6 Там само.
- 7 Луначарський А. О быте. — Москва, 1927. — С. 10.
- 8 ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 78.
- 9 ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 80.
- 10 Там само. — Оп. 2. — Спр. 56. — Арк. 31, 35, 39, 43.
- 11 Там само. — Арк. 42.
- 12 Там само. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 27.
- 13 Там само. — Оп. 2. — Спр. 1639. — Арк. 109.
- 14 Там само.
- 15 Там само. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 79.
- 16 Там само.
- 17 Там само. — Арк. 78.
- 18 ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 170. — Арк. 14–62.
- 19 Там само. — Арк. 62.
- 20 Там само. — Арк. 17.
- 21 Там само. — Арк. 39.
- 22 ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 244. — Арк. 23.
- 23 Там само. — Арк. 18.

Геннадий Ефименко

**Девіація и норма в жизни учителя накануне “великого перелома”
(на примере с увольнением с работы)**

В статье на конкретных примерах анализируются изменения норм поведения школьных учителей советской Украины в период “великого перелома” (1929–1932).

Ключевые слова: повседневность, школьные учителя, казус, увольнение с работы, религиозность, советская Украина, норма, девіація.

Gennadiy Efymenko

**Deviation and norm in life of teacher on the eve of “Large terror”
(on an example with a discharge from work)**

The author analyzes changes of stereotypes of behaviour of school teachers of the Soviet Ukraine in 1929–1932.

Key words: daily occurrence, school teachers, casus, dismissal from work, the Soviet Ukraine, religiousness, norm, deviation.

